

УДК 94(477)«1941»:323.1:316.7

DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.61.2025.347317>

В. В. Гриневич

ORCID: 0009-0009-4199-1959

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

V. Hrynevych

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

**КОНТРПАМ'ЯТЬ У СТРАТЕГІЯХ ОПОРУ
ЗАМОВЧУВАННЮ ТРАГЕДІЇ БАБИНОГО ЯРУ
В ССРСР: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ**

*Counter-Memory in the Strategies of Resisting the
Silencing of the Babyn Yar Tragedy in the USSR:
A Historiographical Perspective*

У статті зроблено історіографічний аналіз сучасних українських досліджень трагедії Бабиного Яру, зосереджених на стратегіях і практиках культурної пам'яті як інструменту опору советському замовчуванню. Особлива увага приділяється літературі, кіно, музиці, візуальному мистецтву та меморіальним практикам, які функціонували як форми неофіційного архіву й зберігали єврейську пам'ять протягом десятиліть. Методологічну основу становлять концепти історичної пам'яті, контрпам'яті та «місце пам'яті», що дають змогу інтерпретувати мовчання не як відсутність, а як специфічний режим пам'яті. На матеріалі новітньої історіографії показано її поліфонічний характер і зміщення акценту від аналізу політики амнезії до вивчення культурних агентів спротиву. Таким чином, сучасна українська історіографія пам'яті розкриває не лише межі офіційного дискурсу, а й динаміку формування альтернативних наративів, що утверджують місце Бабиного Яру в національній та європейській історії.

Ключові слова: Бабин Яр; історіографія; советська політика пам'яті; культурна пам'ять; усна історія; література; візуальне мистецтво; кіно; музика; контрпам'ять; Голокост.

This article offers a historiographical analysis of contemporary Ukrainian research on the Babyn Yar tragedy, focusing on cultural strategies of remembrance as instruments of resistance against the Soviet policy of silencing. Particular attention is devoted to literature, cinema, music, visual art, and commemorative practices that functioned as forms of an «unofficial archive», preserving Jewish memory under conditions of censorship and prohibition. The methodological framework draws on concepts of historical memory, counter-memory, and «sites of memory», which enable interpretation of silence not as absence but as a spe-

cific memory regime that generated alternative historical narratives. Within this perspective, Babyn Yar emerges not merely as a localized episode of Soviet amnesia but as a symbolic site of Holocaust remembrance where suppressed voices gradually entered the cultural sphere. The historiographical contribution of recent Ukrainian scholarship lies in its polyphonic character. Rather than perpetuating a monolithic narrative of «Soviet citizens», these studies reveal multiple layers of remembrance — Jewish, Ukrainian, Roma, and prisoner-of-war experiences — thereby challenging the homogenizing practices of Soviet discourse. Special emphasis is placed on the shift from analysing official policies of forgetting to examining cultural agents of resistance, including poets, artists, musicians, and civic activists who ensured the continuity of remembrance despite prohibitions. By situating Babyn Yar within the broader framework of Soviet memory politics studies, the article demonstrates how Ukrainian historiography not only documents mechanisms of amnesia but also explores the dynamics of cultural responses that safeguarded historical truth. In this manner, contemporary Ukrainian scholarship integrates Babyn Yar into European debates on the Holocaust and memory, underscoring its significance as a site where history, culture, and identity intersect.

Keywords: Babyn Yar; historiography; Soviet politics of memory; cultural memory; oral history; literature; visual arts; cinema; music; counter-memory; Holocaust.

Трагедія Бабиного Яру посідає особливе місце в історії Другої світової війни та в культурній пам'яті України й світу. Десятиліттями советська влада цілеспрямовано замовчувала її єврейський вимір, вписуючи масові розстріли в рамки абстрактної формули «мирні советські громадяни». Відтак у суспільстві сформувалася напруга між офіційним дискурсом амнезії та численними низовими практиками пам'ятання, які зберігали пам'ять про жертв і створювали альтернативні наративи. Аналіз цих процесів набуває актуальності не лише в зв'язку з осмисленням советської політики пам'яті, а й у контексті сучасних гуманітарних студій, де пам'ять розглядається як простір боротьби за ідентичність і справедливість.

Проблематика замовчування трагедії Бабиного Яру та формування контрпам'яті посідає важливе місце в сучасних міждисциплінарних студіях пам'яті, історичної політики й ідентичності. Її дослідження має не лише академічне значення: для розвитку української історіографії теколонізаційного підходу, але й практичне: для формування національної політики пам'яті, публічної історії та меморіальної культури в Україні.

Замовчування трагедії Бабиного Яру в СРСР не призвело до повного витіснення пам'яті, а сформувало специфічний простір контрпам'яті, де культурні агенти — письменники, митці, учасники неофіційних практик —

стали носіями альтернативних наративів, що поступово оформилися в окрему лінію історіографічного осмислення.

Початкову базу досліджень сформували публікації початку 1990-х рр., що ввели тему у відкритий науковий обіг і зібрали ключові джерела: синтетичні та документальні видання (Левітас, Ф. & Шимановський, М. 1991; Спектор, Ш. & Кипнис, М. 1991; Wiehn, E. 1991), а також джерельна збірка з історичною топографією й хронологією (Євстаф'єва, Т. & Нахманович, В. 2004). Наступний етап позначила колективна монографія «Бабин Яр: історія і пам'ять» (2016), де розділи В. Гриневича окреслюють рамку державної політики пам'яті та механізмів замовчування (Гриневич, В. 2016), а студії А. Ковригіної-Крейдич та І. Захарчук аналізують літературні свідчення та художні репрезентації (Ковригіна-Крейдич, А. 2016; Захарчук, І. 2016). Додатково представлені напрями усної історії (Грінченко, Г. 2016), візуальних практик (Климова, І. 2016), музичної меморіалізації (Семененко, Н. 2016) та кінематографа (Беркгоф, К. 2016).

В подальших працях фокус зсувається до «низових» практик і дискурсивних трансформацій пам'яті: реконструкції несанкціонованих вшанувань (Діамант, Е. 2011; 2016), аналізу уніфікації жертв у советському наративі (Зельцер, А. 2012), архівно-фактографічного опису меморіальних ініціатив і культурних реакцій (Гутор, М. 2019). Паралельно з'являються праці, присвячені сучасним меморіальним дебатам навколо Бабиного Яру та феномену контрпам'яті (Подольський, А. 2020; Подольський, А. 2022), а також роботи, що фіксують різні оптики інтерпретації — зокрема єврейськоцентричну (Полян, П. 2023) й літературознавчу щодо українського канону (Шкандрій, М. 2019).

Наукова новизна роботи полягає у спробі систематизувати новітню українську історіографію пам'яті Бабиного Яру, показати її поліфонічність і акцентувати на зміщенні уваги від аналізу політики замовчування до вивчення культурних агентів спротиву. Такий підхід дає змогу інтерпретувати мовчання не лише як брак інформації, а й як режим пам'яті, що стимулював появу альтернативних голосів у літературі, кіно, музиці, мистецтві та меморіальних практиках.

Джерельну базу дослідження становлять наукові розвідки вітчизняних і зарубіжних авторів, які аналізують політику пам'яті, культурні та меморіальні практики, художні репрезентації й низові ініціативи, пов'язані з трагедією Бабиного Яру. У цих працях використано як відкриті, так і маловідомі архівні матеріали, усноїсторичні свідчення, документальні публікації та візуальні джерела.

Метою статті є історіографічний аналіз сучасних українських досліджень, присвячених стратегіям культурної пам'яті Бабиного Яру. Завдання полягають у виявленні ключових напрямів цієї історіографії, окрес-

ленні її методологічних засад та визначенні нових перспектив вивчення пам'яті про Бабин Яр.

Методи дослідження (методологічна основа дослідження). У роботі застосовано історіографічний метод для аналізу змін у дослідницькому дискурсі навколо Бабиного Яру. Порівняльно-історичний підхід використовувався для зіставлення офіційних інтерпретацій і культурних стратегій пам'яті. Дискурсивний аналіз спрямований на виявлення механізмів мовчання та репрезентації трагедії. Культурно-антропологічний і герменевтичний підходи допомогли інтерпретувати літературні, мистецькі й меморіальні практики як носії контрпам'яті. Міждисциплінарний інструментарій забезпечив комплексне розкриття феномену Бабиного Яру як місця пам'яті.

1991 рік: кінець замовчування та перші історіографічні публікації

На межі розвалу СРСР і постання незалежної держави Україна стався справжній прорив в історіюписанні Бабиного Яру. Це обумовилося двома найважливішими факторами — проголошенням незалежності України та відзначенням 50-річчя від дня трагедії Бабиного Яру.

1991 р. став справжнім вододілом у сприйнятті та осмисленні трагедії Бабиного Яру. Від початку й особливо в другій половині року, за підрахунками автора, в газетах, журналах та окремих брошурах було надруковано понад двісті публікацій. Після десятиліть офіційного замовчування настав інформаційний прорив, що зруйнував «греблю мовчання». Серед істориків, які порушили цю тему, варто назвати В. Короля, В. Кучера та Г. Мигрина. Вони підготували узагальнену розвідку «Без строку давності... Трагедія Бабиного Яру» (Король, В., Кучер, В. & Мигрин, Г. 1991). Важливу роль у введенні теми Бабиного Яру в науковий обіг відіграла книга Фелікса Левітаса та Марка Шимановського «Бабий Яр: страницы трагедии» (Левітас, Ф. & Шимановський, М. 1991), яка стала однією з перших синтетичних праць, що поєднала документальний матеріал і узагальнення. В ній було вміщено, зокрема, стенограму свідчень Діни Пронічевої — однієї з 28 осіб, які зуміли врятуватися з Бабиного Яру, — котрі записали 1946 р. співробітники Комісії з історії Великої Вітчизняної війни, а також добірку унікальних світлин (Левітас, Ф. & Шимановський, М. 1991). В Україні вийшов спеціальний випуск журналу «Світ»¹, присвячений пам'яті жертв Бабиного Яру, де надруковано матеріали Міжнародної конференції «Проблеми українсько-єврейських відносин» (Київ, липень 1991 р.) за участі провідних вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Серед зарубіжних публікацій, підготовлених до 50-річчя трагедії, варто згадати книгу Шмуеля Спектора і Марка Кипниса (Спектор, Ш. & Кипнис, М. 1991). Вона містила витяги з доповідей айнзацгрупи С за осінь 1941 р., карту Києва 1943 р., протоколи допитів в'язнів Сирецького табору

¹ Світ. Спецвипуск «Пам'яті жертв Бабиного Яру». Київ, 1991.

(С. Берлянта, Я. Стеюка, В. Давидова), а також свідoctва євреїв, яким вдалося вижити (Г. Багашової, К. Мирошника, Д. Оксанич, А. Бабад-Ковальчук, І. Златковської, Є. Ланцмана, Р. Дашкевич) тощо. Разом із тим у книзі були розміщені матеріали про трагедію, які зібрав Л. Озеров для «Чорної книги»; витяги з роману-документа А. Кузнецова «Бабин Яр», а також однойменні вірші «Бабин Яр» І. Еренбурга, Л. Озерова, Є. Євтушенка (Спектор, Ш. & Кипнис, М. 1991).

Німецький дослідник Ергард Рой Вієн підготував ґрунтовну книгу «Die Schoah von Babij Jar» (Wiehn, E. R. 1991). У ній вміщено розлогу колекцію джерел, свідчень, досліджень, літературних творів, газетних і книжкових публікацій, присвячених трагедії Бабиного Яру під час німецької окупації Києва (німецькою та російською мовами).

Серед перших публікацій, де розглядаються окремі аспекти культурної пам'яті в контексті Бабиного Яру, слід відзначити книгу-альбом Ади Рибачук і Володимира Мельниченка «Коли руйнується світ... Книга-реквієм, книга-пам'ятник» (Рибачук, А. & Мельниченко, В. 1991), котра документувала знищений за наказом влади проєкт меморіалу й так демонструвала, як художня творчість ставала формою опору забуттю.

Ще однією важливою творчою роботою цього періоду став документальний фільм Рафаїла Нахмановича «Віктор Некрасов: на свободі і дома» (Нахманович, Р. 1991), який не лише розповідав про боротьбу письменника за правду про жертв Бабиного Яру, а й показував несанкціоновані мітинги в Бабиному Яру 1960–1970-х рр., у яких брали участь єврейські активісти та українська інтелігенція.

Отже, 1991 р. позначився вибухом публікацій, де вперше вільно заговорили про трагедію Бабиного Яру. Проте більшість цих текстів були описовими, фіксували сам факт німецького злочину та його замовчування, але не досліджували механізмів совєтської політики пам'яті.

Попри те, що з роками кількість публікацій лише зростала, наукових досліджень у контексті історичної та культурної пам'яті майже не з'являлося. Важливим внеском у вивчення історії Бабиного Яру стало видання «Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы. Книга 1: Историческая топография. Хронология событий» (Євстаф'єва, Т. & Нахманович, В. 2004). Це видання було зосереджене на реконструкції простору Бабиного Яру та фіксації покрової хронології подій 1941–1943 рр.; у ньому також опубліковано акти ЧГК (Надзвичайної державної комісії), слідчі/судові матеріали, пресові тексти, спогади, карти й фотодокументи, доповнені науковими коментарями та оглядом джерел і літератури (Нахманович, В. 2004, с. 21–65). В нашому контексті книжка важлива як документальна опора (фіксує «що, де і коли сталося», повертає адресність жертв і точність топографії), хоча безпосередньо не розгортає теми культурних наративів і опору замовчуванню.

Бабин Яр: історія і пам'ять (Київ, 2016)

Важливою віхою в дослідженні теми замовчування єврейської трагедії Бабиного Яру став вихід книги «Бабин Яр: історія і пам'ять» (2016), що окреслив новий етап у дослідженні політики пам'яті та культурних практик (література, живопис, музика, меморіальні проекти тощо), які протистояли офіційній політиці забуття.

Розділ монографії авторства Владислава Гриневича «Бабин Яр після Бабиного Яру» є одним із перших ґрунтовних аналізів совєтської політики пам'яті щодо цієї трагедії (Гриневич, В. 2016, с. 109–168). Він досліджує механізми замовчування, витіснення й ідеологічного контролю над пам'яттю, а також стратегії опору, що виникали в культурному та суспільному середовищі. Бабин Яр постає не лише символом Голокосту, а й простором боротьби за право на пам'ять.

Ключова думка автора полягає в тому, що відповідальність за трагедію несуть два тоталітарні режими. Нацисти організували масове знищення євреїв, а сталінська влада здійснила другий акт насильства — «вбивство пам'яті» (Гриневич, В. 2016, с. 111–112). У совєтському контексті євреї як головні жертви були свідомо знеособлені. Цензура часів війни забороняла зображувати єврейських воїнів-героїв, а пізніше їхні страждання було замінено на евфемізм «мирні совєтські громадяни» (Гриневич, В. 2016, с. 115–116).

Причини такої політики були комплексними. Кремль прагнув не «лити воду на млин» геббельсівської пропаганди про «жидо-комуну». Однак, уникаючи її підживлення, влада сама вдавалася до антисемітських дій. Значна частина партійної верхівки, включно зі Сталіним, поділяла антиєврейські упередження, що підтвердили подальші кампанії державного антисемітизму. Водночас трагедія Бабиного Яру не вписувалась у наратив «спільних страждань совєтського народу». Її визнання означало б виокремлення євреїв як окремої групи-жертви, що суперечило совєтській політиці уніфікації пам'яті.

У випадку України така політика мала свою специфіку. Надзвичайна державна комісія наголошувала у звітах на «злочинах проти українців» та «знищенні української культури», тоді як масове винищення євреїв відсувалося на маргінес. У результаті формувався подвійний наратив: «визволення українського народу» поєднувалося зі свідомим витісненням єврейського виміру трагедії (Гриневич, В. 2016, с. 112–116).

Політика забуття проявлялася системно й одним із найпомітніших її проявів була заборона публічно вшановувати жертв. У 1960–1970-х рр. міліція блокувала будь-які зібрання біля Яру, побоюючись перетворення спонтанного вшанування на політичний протест. Проте саме ці «нелегальні» відвідини ставали актом опору, адже їхні учасники кидали виклик офіційній версії минулого (Гриневич, В. 2016, с. 147–149).

Попри цензуру, існували постійні форми спротиву, однією з яких стала література. У самвидаві та художніх текстах, що частково проходили крізь цензуру, зберігалася можливість символічно нагадувати про єврейський вимір трагедії (Гриневич, В. 2016, с. 118–122).

Важливу роль також відігравали єврейські активісти, для яких пам'ять про Бабин Яр символізувала не лише Катастрофу, а й власну несвободу. Поєднуючи боротьбу за право виїхати до Ізраїлю з правом пам'ятати, вони організовували неформальні зустрічі, передавали інформацію іноземним журналістам, чим створювали довкола цього міжнародний резонанс (Гриневич, В. 2016, с. 147–149).

Щодо українських дисидентів, то для них тема Бабиного Яру була частиною критики тоталітарного режиму та боротьби за права людини. У цьому єврейські й українські середовища знаходили спільну мету — зберегти пам'ять, не дати, щоб її стерла комуністична влада. Виникав своєрідний «союз пам'яті», який робив Бабин Яр символом опору не лише забуттю, а й самому советському порядку (Гриневич, В. 2016, с. 149–151). Влада побоювалася цього об'єднання й робила все можливе задля його знищення, як шляхом пропаганди, так і методами залякування та репресій.

Інструментом політики забуття було й «просторове стирання»: засипання території, забудова, перетворення місця трагедії на парк. Кульмінацією стало встановлення 1976 р. пам'ятника, присвяченого «радянським громадянам і військовополоненим».

Тож в інтерпретації автора Бабин Яр постає не лише місцем злочину, а й символом боротьби за гідність та права на пам'ять у тоталітарному суспільстві. Його історіографічна цінність полягає у включенні Бабиного Яру до ширшого контексту політики пам'яті, ніж тільки єврейська й одночасному підкресленні унікальності цього місця як символу Голокосту.

Розділ В. Гриневича водночас створює методологічне підґрунтя для подальших студій культурної пам'яті, зосереджених на соціально усталених формах нагадування — текстах, образах, ритуалах, які давали суспільству змогу говорити про травму попри заборони. Такі «носії пам'яті» — література й усна історія, візуальне мистецтво й музика, кіно та перформативні практики — формували альтернативний простір пам'яті, де конкурували офіційні й суспільні наративи. Це цілком відповідає концепції «місць пам'яті» П'єра Нора (Нора, П. 1999, с. 17–50).

Саме в цій площині набуває значення розділ А. Ковригіної-Крейдич «Бабин Яр: літературні свідчення та приватні версії», який аналізує культурні практики пам'яті в умовах советського контролю. Авторка аналізує, як у ситуації советського замовчування трагедії формувалися альтернативні простори пам'яті (Ковригіна-Крейдич, А. 2016, с. 169–190). Її головна теза:

літературні тексти й приватні свідчення створили «неофіційний архів»¹ — корпус наративів, що не входили до державного канону, але забезпечували збереження пам'яті. Він мав два рівні: особисті оповіді та щоденники фіксували індивідуальний досвід, а література надавала йому символічного звучання, даючи змогу циркулювати публічно. Як підкреслює авторка, ці свідчення ближчі до юридичного акта, ніж до роману: вони винесли історію на суд суспільства (Ковригіна-Крейдич, А. 2016, с. 176).

У советських умовах свідок потребував «свідка свідка»: безпосереднє свідчення було неможливим, тому письменник ставав посередником між досвідом і публікою (Ковригіна-Крейдич, А. 2016, с. 174). Ця подвійність сформувала альтернативну траєкторію пам'яті, де приватні історії втілювались у художніх чи документальних текстах.

Першою ланкою архіву стали тексти Іллі Еренбурга, киянина, який у воєнних статтях 1941–1945 рр. уривчасто згадував про масові розстріли. Він не міг назвати злочин прямо, проте вводив його в советський публічний простір. Важливішою була його робота разом із Василем Гроссманом над «Чорною книгою» — проектом збору свідчень про знищення євреїв. Видання зупинила цензура, але навіть незавершеним воно стало «документальним корпусом свідчень, що кидав виклик офіційній амнезії» (Ковригіна-Крейдич, А. 2016, с. 180). Чорна книга, за А. Ковригіною-Крейдич, була «документом, що став літературою», адже надавала розпорошеним голосам символічної ваги (Ковригіна-Крейдич, А. 2016, с. 182).

Кульмінацією «неофіційного архіву» став роман-документ Анатолія Кузнєцова «Бабий Яр». Також киянин і свідок окупації, він поєднав особистий досвід, розповіді очевидців та документи, створивши «велику книгу пам'яті» (Ковригіна-Крейдич, А. 2016, с. 186). А. Кузнєцов свідомо дистанціювався від ролі письменника, вважаючи себе насамперед свідком (Ковригіна-Крейдич, А. 2016, с. 185). Новаторською стала його типографічна стратегія: різні шрифти відділяли офіційно дозволений текст від підпільних вставок, утворюючи «політичний палімпсест», де цензура залишала сліди в самому тексті (Ковригіна-Крейдич, А. 2016, с. 188). Символічним був і поділ на урізану советську версію 1966 р. та повний варіант, виданий на Заході. Це роздвоєння показало, що цензура не здатна зупинити циркуляцію правди.

Концепт «неофіційного архіву» дає змогу зрозуміти, як у советських умовах виникали культурні стратегії опору забуттю. І. Еренбург започаткував документальний вимір свідчення, «Чорна книга» засвідчила неможливість повного стирання пам'яті, а роман А. Кузнєцова синтезував особисте й колективне, офіційне й підпільне, створивши вершину цього архіву. Таким

¹ Термін «неофіційний архів» застосовується для означення альтернативних практик збереження пам'яті поза межами державних чи інституційних структур — у приватних колекціях, художніх проектах або усній історії.

чином, навіть у жорстких умовах совєтської цензури формувалися канали, що забезпечили тяглість пам'яті Бабиного Яру до наших днів.

Усна історія

В культурній пам'яті Бабиного Яру вагоме місце займає усна історія, яка постає не лише джерелом фактів, а й жанром пам'ятання. Усні свідчення жертв, очевидців і їхніх нащадків зберігають емоційну правду та багатоголосся досвіду, якого немає в офіційних документах.

У розділі «Бабин Яр в усній історії» Гелінада Грінченко аналізує, як у совєтському контексті функціонували приватні оповіді та родинні спогади (Грінченко, Г. 2016, с. 191–214). Її ключова ідея: пам'ять зберігалася «знизу» — в колі сім'ї, в натяках і коротких формулах, що передавалися від батьків до дітей (Грінченко, Г. 2016, с. 193). На відміну від офіційного дискурсу замовчування, саме родинні свідчення підтримували тяглість пам'яті.

Г. Грінченко підкреслює подвійність цих стратегій: мовчання й нагадування. Очевидці уникали відвертих розмов через страх репресій, але в сімейному колі зберігалися символічні згадки. В інтерв'ю 1990–2000-х рр. онуки жертв пригадують, що «про Яр говорили пошепки» (Грінченко, Г. 2016, с. 202). Єврейська респондентка формулювала: «вся моя сім'я зникла в Яру» (Грінченко, Г. 2016, с. 203), український співрозмовник згадував дитячий страх — «нас із дитинства лякали тим місцем» (Грінченко, Г. 2016, с. 204). Такі уривки й напівмовчання ставали «механізмами виживання пам'яті» (Грінченко, Г. 2016, с. 205).

Велику вагу мають пізні записи усних історій — аудіо- та відеосвідчення тих, хто пережив розстріли чи жив поруч. Масово це почалося лише після розпаду СРСР, коли стало можливим збирання інтерв'ю. Вони виявили «накопичений запас мовчання», що вилився у свідчення (Грінченко, Г. 2016, с. 208–210).

Авторка трактує матеріал мовою «родинних свідчень» і «усної пам'яті», зосереджуючись на механізмах збереження, а не на етнічній специфіці. Це дає їй змогу показати універсальну механіку пам'яті, але водночас затирає різницю між єврейськими та українськими наративами.

Отже, опір забуттю існував не лише у відкритому протесті, а й у пошепки переданих дітям згадках чи пізніх інтерв'ю. Пам'ять про Бабин Яр була множинною — єврейською, українською, змішаною — і саме це різноголосся дало змогу їй вижити попри офіційну політику амнезії. Усна історія постає як стійка й автономна форма пам'яті, здатна зберігати травматичний досвід навіть у середовищі тотального контролю, й сьогодні стає ключовим джерелом реконструкції багатоголосі пам'яті про Бабин Яр.

Література

В розділі «Бабин Яр в художній літературі» Ірина Захарчук розглядає літературу як ключовий простір опору совєтській політиці забуття

(Захарчук, І. 2016, с. 217–252). Вона поєднує текстологічний аналіз із культурною історією пам'яті, показуючи літературні твори як носії пам'яті в умовах цензури.

Перші згадки про Бабин Яр з'являлися в советській пресі та ранніх прозових текстах, однак завуальовано, з евфемізмами й униканням прямої згадки про євреїв (Захарчук, І. 2016, с. 218–220). Найчутливішим жанром виявилася поезія: про єврейську трагедію писали Микола Бажан, Володимир Сосюра, Олекса Ющенко, їхні тексти перегукувалися з віршами Іллі Еренбурга й Льва Озерова (Захарчук, І. 2016, с. 221–222).

І. Захарчук підкреслює значення «подвійної ідентичності» (єврейсько-советської, українсько-єврейської тощо), яка розширювала горизонти творчості, але була зруйнована кампанією «боротьби з космополітизмом» 1945–1948 рр., що супроводжувалася антисемітською риторикою й цькуванням митців (Захарчук, І. 2016, с. 227–228). Це призвело до табування теми Бабиного Яру, тоді як еміграційна література змогла вільніше осмислювати трагедію «з антиімперської перспективи» (Захарчук, І. 2016, с. 228). Однією з перших епічних спроб став роман Докії Гуменної «Хрещатий Яр. Київ 1941–1943». Написаний одразу після війни, він поєднав свідчення й художній аналіз, розглядаючи досвід окупації крізь призму екзистенційного вибору. Для героїні Мар'яни Вересоч Бабин Яр став символом духовного протистояння і советському, і нацистському тоталітаризмам (Захарчук, І. 2016, с. 232). На думку Мирослава Шкандрія, Д. Гуменна поєднала єврейські й українські страждання, вводячи євреїв до «духовної родини» героїні, тим самим інтегруючи Голокост в український досвід (Шкандрій, М. 2019, с. 296–297).

Окреме місце займає роман Анатолія Кузнецова «Бабин Яр» (Кузнецов, А. 1966). У советській версії, опублікованій у журналі «Юність», цензура вилучила згадки про єврейських жертв, проте навіть у цій формі текст фіксував трагедію. Повна редакція, видана на Заході, відновила правду свідка й зафіксувала амбівалентність пам'яті: компромісність у СССР і силу особистого досвіду поза ним (Захарчук, І. 2016, с. 226–229).

Важливим був і внесок шістдесятників: твори Івана Драча, Євгена Сверстюка та інших у самвидаві осмислювали Бабин Яр як символ Голокосту й загального придушення пам'яті. Вони ставали одночасно вшануванням і протестом проти системи (Захарчук, І. 2016, с. 229–232).

У підсумку І. Захарчук показує, що художня література — советська, еміграційна, дисидентська — створила альтернативний канон пам'яті. Вона виконувала роль символічного меморіалу за браком фізичного, формувала українсько-єврейський діалог і чинила спротив політиці забуття. Гуменна першою означила українсько-єврейський вимір трагедії, Кузнецов продемонстрував межі цензури, а шістдесятники перетворили текст на політич-

ний акт. Література постала не лише пам'яттю, а й боротьбою за ідентичність і гідність у тоталітарному суспільстві.

Візуальне мистецтво

У розділі Ірини Климової «Бабин Яр у візуальному мистецтві» аналізується, як художники осмислювали трагедію в умовах цензури (Климова, І. 2016, с. 277–293). Образотворче мистецтво, позбавлене потреби у словах, передавало травматичний досвід через метафоричні образи: темну палітру, абстрактні постаті, пусті простори. Так митці говорили про табуйовану тему єврейських жертв непрямо, але виразно (Климова, І. 2016, с. 278–279).

Показовою є доля Віктора Овчиннікова: його серію картин про Бабин Яр розкритикували 1949 р. за «викривлені образи советських людей». Більшість полотен знищили, проте три роботи збереглись у Національному художньому музеї України як триптих «Бабин Яр» (Климова, І. 2016, с. 279).

Особливу увагу Климова приділяє конкурсам 1965–1966 рр., які вимагали зображати «героїзм советського народу». Це автоматично виключало єврейський вимір трагедії. Віктор Некрасов наголошував, що алегорія безсила там, де трагедія говорить сама (Климова, І. 2016, с. 280). Попри це, Йосиф Каракіс пропонував пантеон жертв, Авраам Мілецький — концепцію семи круч із символами знищеного життя, а Ада Рибачук і Володимир Мельниченко — проєкт «Коли руйнується світ», у якому межа життя й смерті передавалася філософськими образами (Климова, І. 2016, с. 280–282).

Жоден із цих проєктів не реалізували: результати конкурсу скасували, а 1966 р. постав лише гранітний обеліск із нейтральним написом. Кульмінацією стала поява 1976 р. бронзового «Пам'ятника советським громадянам і військовополоненим», що закріпив офіційний універсальний наратив, позбавлений національної конкретики (Климова, І. 2016, с. 283).

Таким чином, за І. Климовою, образотворче мистецтво Бабиного Яру стало полем напруги між митцями, які творили «візуальний архів пам'яті», та владою, що зводила меморіалізацію до советської версії. Візуальні практики були не лише естетичними, а й частиною боротьби за право пам'ятати.

Музика

У розділі «Музична меморіалізація Бабиного Яру» Наталія Семененко доводить, що музика від початку наштовхувалася на ідеологічний спротив (Семененко, Н. 2016, с. 295–311). Уже 1945 р. Дмитро Клебанов створив «Реквієм по закатованих у Бабиному Яру євреях» (згодом — Симфонія «Пам'яті мучеників Бабиного Яру»). Після харківської прем'єри 1947 р. та виконання в Києві 1948 р. під орудою Натана Рахліна твір невдовзі було засуджено в ході кампанії боротьби з «космополітизмом». Симфонію звинуватили в «буржуазному націоналізмі й біблійних мотивах», самого композитора усунули з публічного простору, а сама музика збереглася лише в пам'яті очевидців.

Н. Семененко наголошує, що музика у випадку Бабиного Яру виконувала особливу роль: вона створювала емоційно-символічний простір пам'яті, здатний обходити мовні та політичні заборони (Семененко, Н. 2016, с. 299–301). Кульмінацією цієї лінії стала Симфонія № 13 Дмитра Шостаковича на вірш Євгена Євтушенка «Бабин Яр» (1962), що вперше відкрито артикулювала трагедію на офіційній советській сцені. Виконання спричинило політичний скандал і зазнало жорсткого тиску влади (Семененко, Н. 2016, с. 304–307).

Отже, музика постає у Н. Семененко як форма культурного опору: навіть без можливості прямих висловлювань чи меморіальних практик інтонація і звук зберігали та передавали пам'ять. Твори Клебанова і Шостаковича стали музичними символами Бабиного Яру, що існували паралельно до офіційної політики замовчування.

Кіно

Карел Беркгоф у дослідженні «Бабин Яр у кіно» (Беркгоф, К. 2016, с. 253–275) показує, що кінематограф, саме через свій потенціал формувати колективну пам'ять, перебував під жорстким контролем советської цензури. Навіть, коли з'являлися твори, дотичні до теми єврейських жертв, вони існували як тимчасові прориви і швидко блокувалися.

Найяскравіший приклад — фільм Марка Донського «Нескорені» (1945). У центрі сюжету — єврейська родина, розстріляна під час війни. Київ прямо не згадувався, однак алюзія на Бабин Яр була очевидною. Прем'єра відбулась у Москві 15 жовтня 1945 р. і мала великий резонанс: стрічку демонстрували понад місяць. У Києві ж її швидко зняли з репертуару (Беркгоф, К. 2016, с. 258). Така різниця свідчила: влада з низки причин не бажала допустити закріплення візуальної пам'яті про єврейську трагедію в Україні та в Києві зокрема. Навіть у межах соціалістичного реалізму фільм виявився небажаним, бо занадто виразно натякав на заборонену тему.

Ще промовистішою була історія сценариста Олександра Шлаєна, який у середині 1970-х рр. ініціював створення документального фільму до 35-річчя розстрілів. Замість підтримки він отримав різку ідеологічну відмову: проєкт звинуватили в «сіоністських акцентах» та «однобічності» й згорнули (Беркгоф, К. 2016, с. 262–264). Для влади будь-яка спроба говорити про Бабин Яр з єврейської перспективи була загрозою її монополії на історичну пам'ять.

Таким чином, кінематографічний вимір пам'яті про Бабин Яр виявився простором постійної напруги. З одного боку, окремі фільми давали глядачам змогу доторкнутися до забороненої теми; з іншого — кожна така спроба жорстко обмежувалася. Фільм М. Донського став короткочасним проливом, тоді як історія з проєктом О. Шлаєна показала небажання держави навіть у 1970-х рр. визнати єврейський вимір трагедії.

Слід зазначити, що період напередодні й після виходу книги «Бабин Яр: історія і пам'ять» позначився низкою важливих публікацій, присвячених темі опору советському замовчуванню трагедії. Серед них варто виокремити як тексти українських авторів, так і дослідження науковців з Ізраїлю — колишніх наших співгромадян.

Киянин Еммануїл (Амік) Діамант був одним із найпоследовніших і найпомітніших голосів «низової» пам'яті. У статті «Бабин Яр, або Пам'ять про те, як у народ перетворювалося непокірне плем'я» (Діамант, Е. 2011) він реконструює несанкціоновані вшанування 1960–1970-х рр., коли пам'ять про Яр підтримувалася не офіційним каноном, а громадянськими ініціативами. Е. Діамант показує тяглість опору: 1991 р. постає не стартом, а кульмінацією процесу, що розпочався ще в 1960-ті рр.; супровідні фотофіксації демонструють, як комеморація виживала попри заборони та адміністративний тиск.

У науковій площині цей досвід «знизу» корелюється з аналізом Аркадія Зельцера. У статті «Тема «Євреї у Бабиному Яру» у Советському Союзі у 1941–1945 роках» (Зельцер, А. 2012) він досліджує механізми уніфікації жертв у советському наративі. Дослідник показує, як із документів Надзвичайної державної комісії (ЧГК) та агітпропу вилучалося слово «євреї», замінюючись на формулу «мирних советських громадян» (Зельцер, А. 2012, с. 93–94). Водночас у неофіційних свідченнях, зокрема в газеті «Эйникайт», єврейський вимір звучав виразно (Зельцер, А. 2012, с. 87–90). На його думку, це «подвійне мовчання» пережило і «відлигу», і пізній соціалізм, ставши структурною рисою советської політики пам'яті (Зельцер, А. 2012, с. 99–100).

Серед українських науковців слід згадати одного з перших дослідників Бабиного Яру — Фелікса Левітаса. У книзі «Бабин Яр. Долі та пам'ять» (Левітас, Ф. 2017) він поєднав академічний аналіз з особистими свідченнями та приватними історіями.

Суттєву роль у дослідженні цієї проблематики відіграв і Анатолій Подольський, директор Українського центру вивчення історії Голокосту. У статті «Збереження пам'яті про жертв Бабиного Яру: меморіальні контексти та політичні виклики сучасності» (Подольський, А. 2022, с. 121–137) він аналізує сучасні проблеми меморіалізації. У колективній монографії (Подольський, А. 2020, с. 84–100) дослідник наголошує, що у відповідь на заборону пам'яті виникла контрпам'ять — альтернативна, опозиційна чи «репресована». До прикладів такої контрпам'яті він відносить Голокост і Голодомор. Їх єднало те, що табу на пригадування цих трагедій міцно проникло в советське суспільство, діяло навіть у межах родинної пам'яті, коли старші покоління замовчували події 1932–1933 рр. та 1941–1943 рр. Советська політика пам'яті не виокремлювала єврейських жертв у роки війни, зокрема й у Бабиному Яру, натомість говорила лише про «мирних

советських громадян». Попри це, спроби витіснити пам'ять не вдалися: у 1960–1980-х рр. євреям забороняли збиратись у Яру, але він залишався потужним символом непокори й дисидентства (Подольський, А. 2020, с. 88). Варто згадати також, що саме А. Подольський захистив першу в Україні дисертацію з історії Голокосту¹.

Окреме місце серед робіт про Бабин Яр посідає монографія Михайла Гутора «Збереження пам'яті про трагедію в Бабиному Яру в часи радянської влади» (Гутор, М. 2019). Автор, завідувач архівного відділу заповідника «Бабин Яр», зібрав і прокоментував значний фактичний матеріал: від літературних і мистецьких творів (В. Гроссман, В. Сосюра, М. Бажан, М. Рильський, Д. Клебанов) до культурних ініціатив 1960-х — поеми Є. Євтушенка, симфонії Д. Шостаковича, виступів В. Некрасова й І. Дзюби, подвійного режиму існування роману А. Кузнецова. М. Гутор зазначає, що осмислення трагедії почалося ще під час війни й особливо в перші післявоєнні роки, коли у творах Бабин Яр поставав як передусім єврейська трагедія. Він наголошує, що культурні реакції постійно вступали в конфлікт з офіційними заборонами. Так, на IV пленумі СХУ (1949) голова Комітету в справах мистецтв УСССР М. Пашина розкритикував цикл В. Овчиннікова «Бабин Яр», заявивши, що «в основу формалістичного підходу покладена фальшива ідея про те, що жертвами були лише євреї» (Гутор, М. 2019, с. 17). Особливий інтерес становлять розділи про архітектурні конкурси та меморіальні проекти, які часто скасовували або переглядали; в обговореннях лунали відверто антисемітські формули (Гутор, М. 2019, с. 29–33). Кульмінацією стало встановлення 1976 р. пам'ятника «советським громадянам і військовополоненим», що підмінив єврейську специфіку універсальною формулою (Гутор, М. 2019, с. 34–39). Вагомою перевагою праці М. Гутора є використання багатой джерельної бази — документів КДБ, мистецьких творів, архітектурних проєктів, матеріалів акцій і дискусій. Автор не пропонує нових концептуальних рішень, але його праця забезпечує необхідне підґрунтя для подальших досліджень і узагальнень.

Серед зарубіжних дослідників варто згадати також роботи Павла Поляна. У книзі «Бабий Яр. Реалії» (Полян, П. 2023) він вибудував широку картину т. зв. «відлуння Бабиного Яру». Це видання насправді значно ширше за тематику, ніж безпосередньо історія Яру. В певному сенсі воно передусім про антисемітизм як головний чинник Голокосту. В інтерпретації П. Поляна культурна пам'ять про Бабин Яр — насамперед єврейська, тоді як трагедії інших ідентичностей нівелюються. Такий підхід створює монологічний наратив із єдиним суб'єктом — єврейською спільнотою.

¹ Подольський А. Нацистський геноцид щодо євреїв України 1941–1944. Дис. ... к. і. н. Київ: Ін-т нац. відносин і політології НАН України, 1996.

Натомість колективна монографія «Бабин Яр: історія і пам'ять» (2016), як зазначалося, пропонує іншу модель: пам'ять як поліфонію, в якій визнається центральність Голокосту, але водночас розкриваються й інші трагедії. До жертв Бабиного Яру належали не лише київські євреї, яких масово розстрілювали восени 1941 р., а й роми, пацієнти психіатричної лікарні, советські військовополонені, українські націоналісти, члени руху опору, учасники комуністичного підпілля, а також пересічні цивільні мешканці Києва. Таким чином, Бабин Яр постає як багатоплановий простір пам'яті, пов'язаний із геноцидом, воєнними злочинами, політичними репресіями й терором проти цивільного населення.

Отже, якщо у П. Поляна опір — це передусім захист єврейської ідентичності від «стирання», то в українських студіях опір розуміється ширше: як спільна боротьба різних груп населення України проти замовчування Голокосту та інших трагедій Бабиного Яру. І саме в цьому полягає ключова розбіжність між цими двома підходами.

Висновки. Українська історіографія останніх десятиліть засвідчила виразний зсув у підходах до проблематики Бабиного Яру: від констатації советських механізмів замовчування до аналізу того, як саме культура й суспільство забезпечували тяглість і живу присутність пам'яті. Відтак ця тема постає не лише як історія злочину та методів його ідеологічного витіснення з історичної пам'яті, а й як динамічний простір перехрещення офіційних і «низових» наративів. Саме цей перехід до вивчення культурних стратегій опору дав змогу побачити, що історична пам'ять утримувалася не завдяки державним інституціям, а всупереч їм — у літературі, музиці, кіно, образотворчому мистецтві, усноісторичних свідченнях та ініціативах громадянського суспільства.

Важливим здобутком стало осмислення поліфонії пам'ятей. Поруч із єврейською трагедією, котра становить ядро події, в українських студіях проступають інші траєкторії: українська, ромська, пацієнтів Кирилівської психіатричної лікарні, пересічних киян, советських військовополонених, жертв Куренівської катастрофи та інших груп. Це дає змогу уникати редукції до одного суб'єкта, натомість виявляючи взаємодію та діалог різних спільнот у межах одного місця пам'яті.

Особливу роль у формуванні цієї перспективи відіграли сучасні українські дослідники. Віталій Нахманович концептуалізував советську політику пам'яті як систему цілеспрямованого витіснення єврейського виміру трагедії. Владислав Гриневич показав механізми цензури та громадські настрої в УРСР, наголошуючи на імперській логіці советської політики. Ася Ковригіна-Крейдич дослідила літературні свідчення й приватні версії пам'яті, демонструючи, як вони працювали як контр-наратив. Михайло Гутор забезпечив джерельну основу для системного аналізу культурних реакцій і полі-

тики замовчування. У пізніх працях Фелікса Левітаса, насамперед у його синтетичних узагальненнях, Голокост постає в центрі подій Бабиного Яру, що підсумовує багаторічні пошуки української історіографії.

Ключовим підсумком цих досліджень є переосмислення самого поняття «мовчання». Воно розглядається не як пуста, а як специфічний режим пам'яті, в межах котрого культура виробляє альтернативні мови свідчення — алюзії, метафори, ритуали, символічні жести. Просторовий вимір — конкурси, відхилені проєкти, «нейтральні» знаки, пізні ініціативи — демонструє, як архітектура й ландшафт уособлювали офіційну ідеологію, тоді як контрапам'ять повертала видимість витісненим групам і сенсам.

Отже, сучасна українська історіографія не лише документує механізми советської амнезії, а й відкриває власну аналітичну модель, у якій Бабин Яр постає як багатоголосий простір пам'яті та символ опору тоталітарній політиці забуття. Саме цим пояснюється потреба її інтеграції в ширші європейські дебати про Голокост і пам'ять, що підкреслює значення українського досвіду для розуміння глобальних механізмів культурного спротиву та історичної справедливості.

Результати й висновки статті можуть бути використані в подальших історіографічних і міждисциплінарних дослідженнях пам'яті про Бабин Яр, у розробленні освітніх програм, публічній історії та формуванні політики пам'яті в Україні. Вони також становлять аналітичну основу для порівняльних студій Голокосту, деколонізаційних підходів і сучасних меморіальних практик.

Беркгоф, К. 2016. Бабин Яр у кіно. *Бабин Яр: історія і пам'ять* / Гриневич, В. та Магочій, П.-Р., ред. Київ: Дух і Літера. С. 253–275.

Гриневич, В. 2016. Бабин Яр після Бабиного Яру. *Бабин Яр: історія і пам'ять* / Гриневич, В. та Магочій, П.-Р., ред. Київ: Дух і Літера, с. 109–168.

Гриневич, В. та Магочій, П.-Р., ред. 2016. *Бабин Яр: історія і пам'ять*. Київ: Дух і Літера.

Гринченко, Г. 2016. Бабин Яр у усній історії. *Бабин Яр: історія і пам'ять* / Гриневич, В. та Магочій, П.-Р., ред. Київ: Дух і Літера, с. 191–214.

Гутор, М. 2019. Збереження пам'яті про трагедію в Бабиному Яру в часи радянської влади. Київ: Нац. історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр».

Диамант, Э. (Амик). 2011. Бабий Яр, или Память о том, как в народ превращалось строптивое племя. *Сайт памяти Виктора Некрасова*. [Online]. Доступно з: <https://lnk.ua/k4xJqQ9Vy> (дата звернення: 22.09.2025); також *LIVEJOURNAL*. [Online]. Доступно з: <https://lnk.ua/AVMIM7leo> (дата звернення: 22.09.2025).

Диамант, Э. (Амик). 2016. Снова эхом отзывается в памяти: Бабий Яр... *Мастерская*. [Online]. Доступно з: <https://lnk.ua/aVpRYnJ4D> (дата звернення: 22.09.2025).

Евстафьева, Т. и Нахманович, В., сост. 2004. *Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы*. Кн. 1: Историческая топография. Хронология событий. Киев: Внешторгиздат Украины.

Захарчук, І. 2016. Бабин Яр в художній літературі. *Бабин Яр: історія і пам'ять* / Гриневич, В. та Магочій, П.-Р., ред. Київ: Дух і Літера. С. 217–252.

Зельцер, А. 2012. Тема «Євреї у Бабиному Яру» у Советському Союзі у 1941–1945 роках. *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього*. Матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 24–25 жовт. 2011 р. 2-ге, доп. вид. Київ. С. 87–100.

Климова, І. 2016. Бабин Яр у візуальному мистецтві. *Бабин Яр: історія і пам'ять* / Гриневич, В. та Магочій, П.-Р., ред. Київ: Дух і Літера. С. 277–293.

Ковригіна-Крейдич, А. 2016. Бабин Яр: літературні свідчення та приватні версії. *Бабин Яр: історія і пам'ять* / Гриневич, В. та Магочій, П.-Р., ред. Київ: Дух і Літера. С. 169–190.

Король, В., Кучер, В. & Мигрин, Г. 1991. *Без строку давності. Трагедія Бабиного Яру*. Київ: Тип. ВВАІУ.

Левитас, Ф. 2017. *Бабий Яр. Судьбы и память*. Киев: Золоті ворота.

Левитас, Ф. & Шимановский, М. 1991. *Бабий Яр: страницы трагедии*. Київ: Слід.

Нахманович, Р. 1991. *Віктор Некрасов: на свободі і дома* (документальний фільм). Київ: Укркінохроніка. [Online]. Доступно з: <https://www.youtube.com/watch?v=a3VfsjAgNII> (дата звернення: 22.09.2025).

Нахманович, В. 2004. Источники и литература. Проблемы систематизации и особенности изучения. *Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы* / Евстафьева, Т. Нахманович, В., сост. Кн. 1. Киев: Внешторгиздат Украины. С. 21–65.

Нора, П. 1999. Між пам'яттю та історією: проблематика місць пам'яті. *Нора, П. та ін. Між пам'яттю та історією. Les lieux de mémoire*. Київ: Ніка-Центр. С. 17–50.

Подольський, А. 2020. Исторична пам'ять про долю українських євреїв у добу Другої світової війни: сучасні суспільно-політичні та історіографічні тенденції і перспективи. *Суспільно-політична активність та історична пам'ять єврейської спільноти в контексті євроінтеграції України*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. С. 84–100.

Подольський, А. 2022. Збереження пам'яті про жертв Бабиного Яру: меморіальні контексти та політичні виклики сучасності. *Political Studies (Політичні дослідження)*. № 1 (3). С. 121–137.

Полян, П. 2023. Бабий Яр. Реалии. Кишинев: The Historical Expertise.

Рибачук, А. та Мельниченко, В. 1991. Коли руйнується світ... Книга-реквієм, книга-пам'ятник. Київ: Юрінформ.

Семененко, Н. 2016. Музична меморіалізація Бабиного Яру. *Бабин Яр: історія і пам'ять*. Київ: Дух і Літера. С. 295–311.

Спектор, Ш. & Кипнис, М., сост. 1991. *Бабий Яр. К пятидесятилетию трагедии 29–30 сентября 1941 года*. Иерусалим: Библиотека-Алия.

Шкандрій, М. 2019. Євреї в українській літературі. Зображення та ідентичність. Київ: Дух і Літера.

Wiehn, E. R., ed. 1991. *Die Schoah von Babij Jar: Das Massaker deutscher Sonderkommandos an der jüdischen Bevölkerung von Kiew 1941. Fünfzig Jahre danach zum Gedenken*. Konstanz: Hartung-Gorre.

Berkhof, K. 2016. Babyn Yar u kino [Babyn Yar in Cinema]. *Babyn Yar: istoriya i pam'yat*. Kyiv: Dukh i Litera. S. 253–275. [In Ukrainian].

Hrynevych, V. 2016. Babyn Yar pislya Babynogo Yaru [Babyn Yar after Babyn Yar]. *Babyn Yar: istoriya i pam'yat*. Kyiv: Dukh i Litera. S. 109–168. [In Ukrainian].

Hrynevych, V. & Magocsi, P.-R., eds. 2016. *Babyn Yar: istoriya i pam'yat* [Babyn Yar: History and Memory]. Kyiv: Dukh i Litera. [In Ukrainian].

Grinchenko, G. 2016. Babyn Yar v usnii istorii [Babyn Yar in oral history]. *Babyn Yar: istoriya i pam'yat* [Babyn Yar: History and Memory] / Hrynevych, V. & Magocsi, P.-R., eds. Kyiv: Dukh i Litera. S. 191–214. [In Ukrainian].

Gutor, M. 2019. *Zberezhennya pam'yati pro tragediyu v Babynomu Yaru v chasi radyanskoï vladi* [Preservation of the Memory of the Tragedy in Babyn Yar during the Reign of the Russian Government]. Kyiv: Nats. istoriko-memorialnii zapovidnik «Babin Yar». [In Ukrainian].

Diamant, E. (Amik), 2011. Babij Yar, ili Pamyat o tom, kak v narod prevrshalos stroptivoe plemya [Babi Yar, or the Memory of How a Rebellious Tribe Turned into a Nation]. *Sajt pamyati Viktora Nekrasova*. [Online]. Available at: <https://lnk.ua/k4xJqQ9Vy> [Assessed: 22.09.2025]; *LIVEJOURNAL*. URL:<https://lnk.ua/AVMIM7leo> [Assessed: 22.09.2025]. [In Russian].

Diamant, E. (Amik), 2016. Snova ehom otzyvaetsya v pamyati: Babij Yar... [Again Echoes in Memory: Babij Yar...]. *Masterskaya*. [Online]. Available at: <https://lnk.ua/aVpRYnJ4D> [Assessed: 22.09.2025]. [In Russian].

Evstafeva, T. & Nahmanovich, V., sost. 2004. Babij Yar: chelovek, vlast, istoriya. Dokumenty i materialy [Babij Yar: Man, Power, History. Documents and Materials]. Kn. 1: Istoricheskaya topografiya. Hronologiya sobytij. Kyev: Vneshtorgizdat Ukrainy. [In Russian].

Zakharchuk, I. 2016. Babyn Yar v khudozhnii literaturi [Babyn Yar in Artistic Literature]. *Babyn Yar: istoriya i pam'yat*. Kyiv: Dukh i Litera. S. 217–252. [In Ukrainian].

Zeltser, A. 2012. Tema «Ievrei u Babynomu Yaru» u Sovjetskomu Soiuzi u 1941–1945 rokakh [The Topic of «Jews at Baby Yar» in the Soviet Union in 1941–1945]. *Babyn Yar: masove ubyvstvo i pamiat pro noho: Materialy mizhnar. nauk. konf.*, Kyiv, 24–25 zhovt. 2011 r. 2-he, dop. vyd. Kyiv. S. 87–100. [In Ukrainian].

Klymova, I. 2016. Babyn Yar u vizualnomu mystetstvi [Babyn Yar in Visual Arts]. *Babyn Yar: istoriya i pam'yat*. Kyiv: Dukh i Litera, pp. 277–293. [In Ukrainian].

Kovryhina-Kreidych, A. 2016. Babyn Yar: literaturni svidchennia ta pryvatni versii [Babyn Yar: Literary Testimonies and Private Versions]. *Babyn Yar: istoriya i pam'yat*. Kyiv: Dukh i Litera. S. 169–190. [In Ukrainian].

Korol, V., Kucher, V. & Myhryn, H. 1991. Bez stroku davnosti. Tragediia Babynoho Yaru [No Statute of Limitations. The Babyn Yar Tragedy]. Kyiv: Typ. VVAIU. [In Ukrainian].

Levitas, F. 2017. Babij Yar. Sudby i pamyat [Babyn Yar: Fates and Memory]. Kiev: Zoloti vorota. [In Russian].

Levitas, F. & Shimanovskij, M. 1991. Babij Yar: stranicy tragedii [Babyn Yar: Pages of Tragedy]. Kiev: Slid. [In Russian].

Nakhmanovych, R. 1991. *Viktor Nekrasov: na svobodі i doma* [Viktor Nekrasov: Free and at Home] (dokumentalniyi film). Kyiv: Ukrkinokhronika. [Online]. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=a3BfsjAgNII> [In Ukrainian].

Nakhmanovych, V. 2004. Istochniki i literatura. Problemy sistematzatsii i osobennosti izuchennia [Sources and Literature. Problems of Systematization and Features of Study]. *Babij Yar: chelovek, vlast, istoriya. Dokumenty i materialy*. Kn. 1: Istoricheskaya topografiya. Hronologiya sobytij. Kyev: Vneshtorgizdat Ukrainy. S. 21–65. [In Russian].

Nora, P. 1999. Mizh pamiattiu ta istoriieiu: problematyka mists pamiati [Between Memory and History: The Problem of Lieux de Mémoire]. *Mizh pamiattiu ta istoriieiu. Les lieux de mémoire*. Kyiv: Nika-Tsentr. S. 17–50. [In Ukrainian].

Podolskyi, A. 2020. Istorychna pamiat pro doliu ukrainskykh yevreiv u dobu Druhoi svitovoi viiny: suchasni suspilno-politychni ta istoriohrafichni tendentsii i perspektyvy [Historical Memory of the fate of Ukrainian Jews during the Second World War: Current Social, Political and Historical Tendencies and Perspectives]. *Suspilno-politychna aktyvnist ta istorychna pamiat yevreiskoi spilnoty v konteksti yevrointehratsii Ukrainy*. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. S. 84–100. [In Ukrainian].

Podolskyi, A. 2022. Zberezhennia pamiaty pro zhertv Babynoho Yaru: memorialni konteksty ta politychni vyklyky suchasnosti [Preserving the Memory of Babyn Yar Victims: Memorial Contexts and Political Challenges]. *Politychni doslidzhennia*. № 1 (3). S. 121–137. [In Ukrainian].

Polian, P. 2023. Babii Yar. Realii [Babi Yar: Realities]. Chişinău: The Historical Expertise. [In Russian].

Rybachuk, A. & Melnychenko, V. 1991. Koly ruinietsia svit... Knyha-rekviem, knyha-pamiatnyk [When the World Collapses... Book-Requiem, Book-Monument]. Kyiv: Yurinform. [In Ukrainian].

Semenenko, N. 2016. Muzychna memorializatsiia Babynoho Yaru [Musical Memorialization of Babyn Yar]. *Babyn Yar: istoriya i pam'yat*. Kyiv: Dukh i Litera. S. 295–311. [In Ukrainian].

Spector, S. & Kipnis, M., eds. 1991. Babii Yar. K piatidesiatiletiu tragedii 29–30 sentiabria 1941 goda [Baby Yar. To the Fiftieth Anniversary of the Tragedy of September 29–30, 1941]. Jerusalem: Biblioteka-Aliya. [In Russian].

Shkandrii, M. 2019. Yevrei v ukrainskii literaturi. Zobrazhennia ta identychnist' [Jews in Ukrainian Literature: Image and Identity]. Kyiv: Dukh i Litera. [In Ukrainian].

Wiehn, E. R., ed. 1991. Die Schoah von Babij Jar... Konstanz: Hartung-Gorre. [In German].

УДК 94:339.92]:620.9(4)«20»

DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.61.2025.347318>

О. О. Мальований

ORCID: 0009-0005-1421-7731

*Український державний університет
імені Михайла Драгоманова*

O. Malovanyi

Ukrainian State Dragomanov University

**ЕНЕРГЕТИЧНИЙ ЧИННИК
ЄВРОПЕЙСЬКОГО ІНТЕГРАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ
В ПЕРШІЙ ДЕКАДІ ХХІ ст.**

*Energetic factor of the European Integration
in the First decade of the 21st Century*

У статті досліджується розвиток енергетичної політики Європейсько-го Союзу на початку ХХІ ст., зокрема у контексті відносин з РФ. Описується зростання ролі природного газу в енергетичному балансі країн ЄС і суперечності, що виникли через нові міжнародні реалії. В дослідженні віддзеркалено реакцію ЄС щодо використання в РФ енергетики як інструменту досягнення зовнішньополітичних цілей. Простежено ухвалення нових енергетичних законів, спрямованих на зменшення залежності ЄС від РФ. Проаналізовано прийняте в Єврокомісії законодавство, спрямоване на захист внутрішнього енергетичного ринку від зовнішніх загроз. Окрім того,